

آشنایی با فرمانها و رقمهای دوره قاجاریه

رضا فراستی

اسناد و مدارک مکتوب، به عنوان منابع دست اول، در تحقیقات تاریخی همواره مطرح، و به نسبت نوع آنها، از اعتبار و اهمیتی خاص برخوردار بوده است. این اسناد، شامل چهار دسته کلی بوده و عبارتند از: سلطانیات، دیوانیات، اخوانیات و اسناد مالی، حقوقی و قضایی.

مطابق تقسیم‌بندی فوق، احکام صادر شده از سوی سلاطین و شاهزادگان جزو دیوانیات محسوب می‌شدند. این‌گونه اسناد، عموماً به عزل و نصب مقامات، شروع و خاتمه جنگها، تشکیل یا حذف نهادهای سیاسی، تصویب یا لغو مقررات، مربوط می‌شوند، و به همین علت می‌توان آنها را مبنای تحولات مهم تاریخی به شمار آورد و در کلیه حوادث و وقایع تاریخ هر ملت مؤثر دانست. در ادوار مختلف تاریخ ایران، از احکام مذکور با لفظ «فرمان»، «حکم»، «رقم»، «منشور»، «مثال» و مشابه این الفاظ یاد کرده‌اند. در این مورد، در برخی از منابع چاپی به تعاریف و شواهد زیر برمی‌خوریم:

«... در دوره قاجاریه به کلیه احکام و دستورات مکتوب پادشاه، (فرمان) می‌گفتند»^۱
«در فرهنگها برای واژه (رقم) معانی متعدد و مختلف ادبی را ذکر کرده‌اند از جمله: حکم و فرمان شاهزادگان»^۲
«... در دوره قاجاریه (رقم)، به احکام و دستورات و خطابهایی اطلاق می‌گردید که از

۱. علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه، زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی، تهران، دانشگاه تهران، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا، ۱۳۷۳، ذیل کلمه فرمان.

۲. جهانگیر قائم‌مقامی، مقدمه‌یی بر شناخت اسناد تاریخی، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰، ص ۴۶.

۳. علی‌اکبر دهخدا، ذیل کلمه رقم.

جانب ولیعهد و شاهزادگان حاکم ولایات، صدور می‌یافت.^۴

درخصوص فرمانها و رقمهای قاجاریه، تاکنون دستورالعمل دیوانی دیده نشده است و نیز چون اصل اسناد یاد شده پس از صدور نزد اشخاص نگهداری می‌شد بنابراین محققان را به این گونه اسناد دسترسی نبوده و، در نتیجه، درباره فرمان نویسی و رقم نویسی، آگاهی چندانی به جای نمانده است.

نگارنده، به دلیل طول ممارست و امکان دسترسی به این نوع اسناد در مدت دوازده سال همکاری با مرکز اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، و نیز مراجعه به دیگر مدارک و مآخذ موجود در مراکز اسنادی کشور، و همچنین با مطالعه کتاب ارزشمند مقدمه‌یی بر شناخت اسناد تاریخی تألیف شادروان سرهنگ جهانگیر قائم‌مقامی و به‌طور کلی با بررسی منابعی که به اسناد تاریخی ارتباط می‌یابد، متوجه شدم که معرفی این دسته از اسناد در منابع و مراکز یاد شده، به علت عدم شناخت کافی، عموماً با اشکالاتی مواجه است. لذا به منظور شناخت و استفاده بیشتر محققان و دانشجویانی که با این دوره خاص از تاریخ کشورمان سروکار دارند و نیز دیگر کارشناسان مراکز اسناد تاریخی، نگارنده به تجزیه و تحلیل اجزاء و سیر تطور فرمانها و رقمها در دوره مذکور پرداخته، و ماحصل کار را، که در واقع پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده محسوب می‌شود با عنوان: بررسی و تحلیل فرمانها و رقمهای دوره قاجاریه موجود در مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران^۵ به صورت مستند ارائه داده است.

در این تحقیق، تعریف عملیاتی چنین مدنظر بوده است:

«فرمان» به حکم یا دستور مکتوب پادشاه اطلاق گردیده که مراحل دیوانی را طی کرده باشد.

رقم، حکم یا دستور مکتوب شاهزادگان (اعم از ولیعهد و شاهزادگان حاکم ولایات) را می‌گفتند که تشریفات دیوانی را گذرانده باشد.

دوره مورد بحث ما در این تحقیق، یعنی دوره قاجاریه، از سال ۱۲۱۰ (تاجگذاری دوم آغامحمدخان) تا ۱۳۴۴ هجری قمری را دربر می‌گیرد.

باتوجه به تعاریف فوق، تعداد ۱۳۰۰ سند اصل و ۲۰۰ تصویر سند به دست آمد. از ۱۳۰۰ سند اصل مذکور، تعداد ۱۰۱۱ سند در مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران و مابقی در مراکز اسنادی وجود داشت. اسناد مؤسسه فوق بررسی و اطلاعات به دست آمده با شماره هر سند در پایان نامه نگارنده نوشته شده است و در اینجا به منظور

۴. جهانگیر قائم‌مقامی، ص ۷۴.

۵. رضا فراستی، بررسی و تحلیل فرمانها و رقمهای دوره قاجاریه موجود در مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران. (پایان‌نامه فوق‌لیسانس کتابداری، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، ۱۳۷۷).

اجتناب از اطاله کلام، از ذکر مجدد مستند آنها خودداری شد. اما مستند اطلاعات خارج از پایان‌نامه مذکور، در زیرنویس مقاله آمده است. قبل از شروع مطلب، بر خود لازم می‌دانم از راهنماییهای استاد گرامی جناب آقای دکتر عبدالحسین نوایی تشکر نمایم. این مقاله در شش فصل شامل محتوای اسناد، اضافات، خط، علائم و نوشته‌های چاپی، تذهیب و کاغذ تنظیم شده که اینک به شرح زیر ارائه می‌شود:

محتوای فرمانها و رقمها

محتوا یا متن فرمانها و رقمها از سه رکن یا قسمت (رکن مقدمه یا مطلع، رکن حال یا کلام، رکن خاتمه)^۶ پدید می‌آید.

۱. رکن مطلع یا مقدمه:

اولین قسمت از فرمان یا رقم، مقدمه یا رکن مطلع بوده که می‌بایستی تا حد امکان زیباتر و جالب‌تر نوشته شود. به همین دلیل در آداب دبیری و ترسل، به آن بیشتر توجه می‌کردند و دبیران و منشیان در انشاء و تنظیم آن، قدرت و تسلط ادبی خود را نشان می‌دادند. یک مطلع یا مقدمه کامل معمولاً از سه جزء «خطاب»، «القاب» و «دعا» تشکیل می‌شده است. اما در دوره قاجاریه مقدمه شامل خطاب و القاب بوده است.

خطاب:

مضمون خطابهایی که در مقدمه فرمانها و رقم به کار می‌رفته گاهی عبارت از حمد و سپاس خداوند، زمانی شامل توصیف از شخص صاحب فرمان و در برخی موارد متضمن شرحی توجیهی بوده که به عنوان دلیل و علت برای صدور سند اقامه می‌شده است.

القاب:

دادن القاب به اشخاص، پیشینه قدیمی دارد و در سلسله‌های مختلفی که بر کشور ما حکومت کردند دادن لقب متفاوت بوده است. در دوره‌ای خیلی محدود و در دوره‌ای به صورت نامحدود به اشخاص لقب داده می‌شد. لقبها توصیفی یا شغلی بوده است. در دوره قاجاریه محدودیتی برای اعطای لقب وجود نداشت؛ با افزودن مضافهایی به چند مضاف الیه مانند الدین، الدوله، السلطنه، السلطان، الملک، الممالک، حضور، حضرت، دیوان و غیره لقبهای بسیاری می‌ساختند. در این دوره علاوه بر القاب شغلی

۶ جهانگیر قائم‌مقامی، ص ۱۵۳.

مثل مستوفی‌الممالک، منشی‌الممالک، معیر‌الممالک، اعطای لقبهای توصیفی مثل شجاع‌السلطنه، معتمدالدوله و غیره نیز متداول بود. القاب توصیفی مختص طبقه خاصی نبود و به اشخاص مختلف داده می‌شد. در زمان ناصرالدین شاه بعضاً لقب را می‌فروختند. در دوره قاجاریه لقبها یا توصیفی یا شغلی بوده و اگر صاحب فرمان یا رقم لقب نداشت نام او را می‌نوشتند.

۲. رکن حال یا شرح اشتیاق:

در این قسمت موضوع اصلی فرمان یا رقم نوشته می‌شد.

۳. رکن خاتمه:

بخش سوم متن، خاتمه است و مطالب آن گاهی عبارت از دستور و توصیه و سفارش به شخص صاحب سند یا به عمال دولت و گاهی حاوی آرزو و بعضاً متضمن دعا بوده است. در انتهای این قسمت، تاریخ تحریر سند نوشته می‌شد در زیر، نمونه‌های مربوط به ارکان فوق آمده است:

الف. فرمانها:

در حقیقت مطلب طغرا مقدمه سند است و کلمه بعد از آن متمم طغراست یعنی «الملک لله تعالی حکم همیون شد که». کلمات بعد از طغرا که در فرمانها مشاهده شد عبارتند از:

آنکه، که، چون، از آنجا که، نظر به اینکه، حمد ببحد، نظر حق، این اوقات، از قراری که، محض ظهور، به ملاحظه، در این چند سال، به موجب این فرمان، به مدلول قضا شمول، بر ضمیر منیر، از آن روز که، از مأمورات، به تاریخ، محض بروز، نظر به خدمات، مقتضی مکارم شاهانه، در این موقع که، منظور نظر، از آنجائی که، از آنجا که. آغاز مقدمه معمولاً سه گونه بوده است:

الف. گاهی مقدمه با خطاب مستقیم آغاز می‌شده است.

جناب مستطاب شریعتمدار عمدة‌العلماء الاعلام شیخ سلمان مازندرانی سیف‌الاسلام به توفیقات سبحانی موفق و مؤید باشد.

خطابهایی که در فرمانها به کار می‌رفته بستگی به شخص صاحب فرمان و نیز موضوع سند، ساده یا مفصل بوده است.

ب. در مواقعی مقدمه ابتدا با دلیل و علت صدور سند و سپس توصیف از شخص صاحب فرمان همراه بوده است.

که چون مربی خلوت خانه ازل تربیت اسباب تربیت جهانیان را منوط و محول به رأی رزین و اندیشه دوربین پیشکاران پیشگاه حضرت و بار یافتگان سده سینه سپهر بسطت همایون فرموده بر رأی عالم آرا که خورشید جهانتاب در نشر ضیاء آرد و در اکتساب و بر ذمت همت والا که ابر گوهر بار هنگام سخا از خجالت او در التهاب است لازم و متحتم فرموده‌ایم که از چاکران قدیم و خدمتکاران دولت ابد مدت قویم هر یک را در خور مایه شایستگی به تفویض مناصب مناسب و ارجاع خدمات شایسته برومند و از تکفل مهمات مهمه میاهی و سربلند داریم و از رجوع مهمی بعد از مهمی از کار فرو نگزاریم به سبب این تشبیت و تقریر احوال صداقت منوال عالیجاه رفیع جایگاه عزت و سعادت همراه مجددت و نبات اکتناه اخلاص واردات آگاه مقرب الحضرت الخاقانیه رضاعلی خان است که از پروردگان دولت و برآوردگان حضرت از رهگذر فهم و دهاء و فطانت و کاردانی و ذکا سرآمد امثال و محسود اقران می‌باشد با فصاحت بیان و طلاقت لسان و کلک نقاد و طبع وقاد چون صاحب و سبحان به نشر محامد و مدایح ذات فرخنده صفات پادشاهی عزیز البیان و رطب اللسان بوده از جمیع چاکران دربار جهانمندان جامع اسباب قابلیت و ظهور مظهر مزایای قدمت خدمت است علی هذه المراتب پرتوی از آفتاب التفات خاطر فیض مظاهر ساحت افروز آمال مشارالیه آمده از هذه السنه...

ج. زمانی مقدمه ابتدا با توصیف از شخص صاحب فرمان و سپس دلیل و علت صدور سند همراه بوده است.

آنکه عالیجاه رفیع جایگاه عزت و سعادت همراه مجددت و نجدت پناه اخلاص و صداقت آگاه نتیجه الامراء العظام دوست محمدخان به مزید توجهات ضمیر منیر پادشاهی سرافراز بوده بدانند که چون برادر نور چشم والی مملکت خراسان به توسط مقرب الحضرة العلیه میرزا یوسف ناظر مراتب خدمتگزاری و جان نثاری آن عالیجاه را معروض داشته بود لهذا مرحمت خاطر خطیر اقدس در حق آن عالیجاه مزید شمول یافته فرمان عنایت ترجمان به افتخار آن عالیجاه عز صدور یافته...

گاهی مقدمه با حمد و ثنا و توصیف خداوند بوده است.

آنکه نخستین شکری که تحسین کروبیان را سزد و برترین ذکری که به ذروه لامکان رسد شکر و سپاس آلالی والای خداوندیست جل شانته که از آلابش منت منزله و میراست و حمد فزون از قیاس بیمانندی عظم سلطانه و علی مکانه که نعمت بی‌منتهاش از جمیع تصورات و شوائب معری، کمند عقل از درک کنه ذاتش کوتاه است و سمند و بیم در پویه حد صفاتش بیراه...

موضوع اصلی فرمانها عبارت بوده است از: اعطای خلعت، اعطای شمشیر، اعطای

عصا، اعطای انگشتری، اعطای لقب، احکام و ترفیعات نظامی، اظهار لطف و رحمت، اظهار رضایت، اعطای نشان، انتصاب، امور حقوقی، تیول، مالیات، مستمری و مواجب، عزل، واگذاری املاک.

به‌طور کلی اعطای لقب، خلعت، شمشیر، انگشتر و غیره متناسب درجات و طبقات افراد داده می‌شد.

به غیر از فرمانهای چاپی دوره احمدشاه، که همگی در متن اصلی نام استدعا یا تصویب کننده آمده، در تعدادی از فرمانهای اعطای نشان، لقب و انتصاب سایر دوره‌ها نیز نام استدعا یا تصویب کننده ذکر شده است:

... برحسب ازاده علیه و تصویب قره باصره خلافت و تاجداری و غره ناصیه ابهت و جهاننداری، فرزند اسعد بیهمال محمدعلی میرزا، ولیعهد دولت بیزوال، و استدعای جناب مستطاب اجل اشرف افخم امجد، قواماً للشوکه و الاقبال دوماً للعظمة و الاجلال، میرزاعلی اصغرخان اتابک اعظم از هذه السنه مسعوده اودئیل معزی‌الیه را...

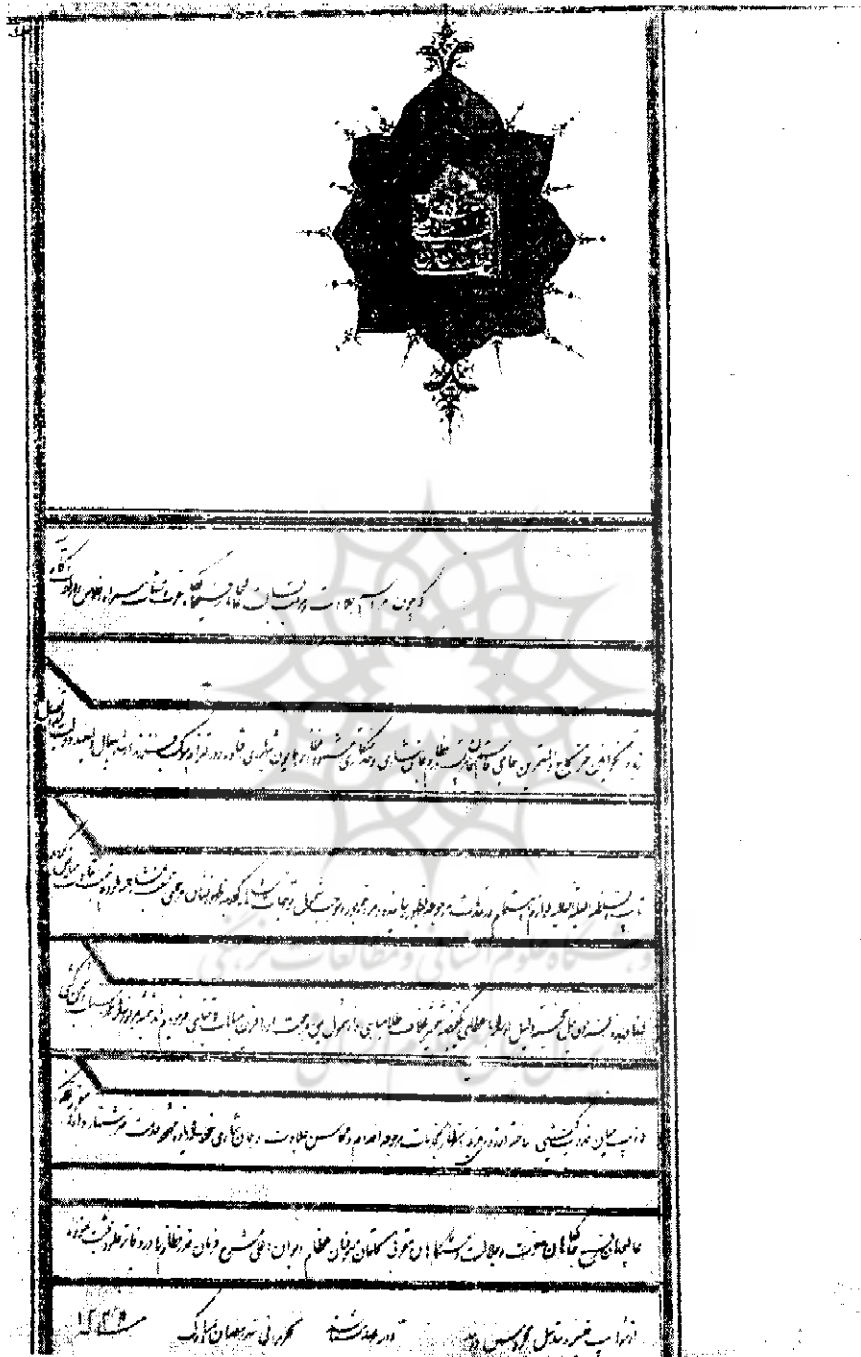
بستگی به نوع فرمان خاتمه اسناد در سفارش به صاحب سند، سفارش به دیگران (عمال دولت) و سفارش به مستوفیان با هم تفاوت دارد. تنها فرمانهای چاپی دوره احمدشاه فاقد رکن خاتمه است.

الف. سفارش به صاحب سند:

... مرحمت و ایفاد داشتیم که پیرایه قامت اعتبار و افتخار خود ساخته بین الامثال و الاقران سربلندی جوید و بیشتر حسن خدمتگذاری | خدمتگزاری | و بندگی خود را جلوه ظهور دهد و می‌باید الطاف و اشفاق ضمیر منیر مهر اشراق را درباره خود به مرتبه کمال دانسته همه وقت مطالب و مقاصد خود را عرض نماید و در عهده شناسد.

ب. سفارش به صاحب سند و دیگران:

... به تیول او مرحمت فرمودیم که هر ساله مالیات نقدی و جنسی دهات مسطور فوق را بازیافت و صرف گذران خود کرده به امیدواری تمام مشغول انجام خدمات مرجوعه گردد. مقرر آنکه برادر خجسته سیر نامدار و نورچشم مظفر نامدار، فهردان میرزا صاحب اختیار مملکت آذربایجان، مالیات دیوانی دهات مفصله را در عوض مواجب به تیول عالیجاه مشارالیه مقرر دانسته نگذارد مباشرین دیوان حواله به آنجا نمایند.

نمونه فرمان: فرمان فتحعلیشاه قاجار

ج. سفارش به صاحب سند، دیگران و مستوفیان:

... افزودیم زایدأ ماکان خدمات لایقه خود را در انتظام امور مملکتی و سرحدی و تسویه و تمشیت مهام مهمه دولتی و ملتی و اصلاح و انتظام امورات قشونی آن مملکت به مقام ظهور آورده در انجام خدمات محوله خود به هر قسمی که صلاح و مقتضی بدانند از طرف قرین الشرف ملوکانه خود را مجاز و خاطر اقدس شاهانه را راضی و خوشنود بدارد. مقرر آنکه مصباح مشکوة روح و مفتاح ابواب فتوح درخشنده گوهر درج سلطنت و جهانداری فروزنده اختر برج خلافت و شهریاری فرزند برومند بیهمال محمدعلی میرزا، ولیعهد دولت بیزوال جناب مستطاب معزی‌الیه را وزیر مستقل خود و پیشکار کل مملکت آذربایجان دانسته، من حیث التصور، لازمه مساعدت و تصویب را در انتظام امور راجعه به معزی‌الیه و انجاح عرایض صادقانه او به عمل آورده انتخاب و اراده علیه خسروانه را کماینبغی به عموم حکام و خوانین و رؤسای قشونی از توپخانه و قورخانه و پیاده و سواره و مباشرین منال دیوانی و کارگزاران (کارگزاران) امور دیوانی دول خارجه آن مملکت ابلاغ و اکیداً قدغن نماید اوامر و نواهی جناب مستطاب معزی‌الیه را تالی اوامر و نواهی شاهانه دانسته در مدلول این فرمان مبارک تخلف نورزند، المقرر کتاب سعادت اکتساب شرح فرمان همیون را ثبت و ضبط نموده در عهده شناسند.

خاتمه فرمانها عموماً با جملات «در عهده شناسند» یا «در عهده شناسد» است. همان‌گونه که ذکر شد فرمانهای چاپی دوره احمدشاه فاقد رکن خاتمه است اما پایان اسناد با این جمله است:

«قرین افتخار فرمودیم»

ب. رقمها:

شروع مقدمه رقمها نیز با طغراست و کلمات بعد از آن عبارتند از: «آنکه»، «که»، «چون»، «به تاریخ»، «برطبق».

آغاز مقدمه رقمها نیز سه گونه بوده است:

الف. بعضی از رقمها با خطاب مستقیم آغاز می‌شده است:

عم اکرم کامکار، عضدالدوله حکمران قراچه‌داغ، معزز بوده بدانند.

خطابهای رقمها نیز بستگی به شخص صاحب سند و نیز موضوع رقم ساده یا مفصل

بوده است.

ب. گاهی مقدمه ابتدا با دلیل و علت صدور سند و سپس توصیف از شخص صاحب رقم

همراه بوده است:

که چون به تأیید الهی و اقتضای رأی همیون شاهنشاهی روحنا و روح العالمین فداها حل و عقد و امر و نهی مملکت آذربایجان که خانه سلطنت و آشیانه دولت است به عهده انصاف حضرت ما واگذار گشته و تملک رقاب کافه اهل این مملکت به مراد اختیار ما محول شده است و همت والا نهمت ما را هم واجب و لازم است که از اجزای خدمت و چاکران حضرت هم کدام را که به صدق ارادت و خلوص نیت متصف دیدیم از الطاف کریمانه بهره‌مند داریم و به ارتقاء شان و مقام و امتیاز او از سایر خدام نظر مرحمت بگماریم، از آنجا که عالیجاه رفیع جایگاه، مجددت و نجدت همراه، اخلاص و ارادت آگاه، مقرب‌الخاقان، محمدصادق خان سرتیپ قراباغی از بدایت عمر تاکنون در زیر سایه نوای نصرت همای همایون پرورش یافته و در مواقع جدیت در امور و عبودیت اقتداً (اقتدائاً) لاسلافه محاسن فدویت خود را ظاهر دانسته و دقیقه‌ای از دقایق جان‌نثاری را فرو نگذاشته است...

ج. زمانی مقدمه ابتدا با توصیف از شخص صاحب رقم و سپس دلایل و علت صدور سند همراه بوده است.

آنکه چون عالیجاه رفیع جایگاه مناعت و متانت همراه، اخلاص و ارادت‌پناه، مقرب‌الخاقان، حاجی کاظم خان، غلام پیشخدمت خاصه سرکار جهانددار شهریاری سالهاست که در رکاب فیروزی انتساب همیون خدمت کرده و در تقدیم رسوم بندگی و عبودیت برهمگنان خود سبقت جسته لهذا مراحم تام خسروانه و مکارم عام خدیوانه شامل حال عالیجاه مشارالیه گشته...

موضوع اصلی رقمها عبارت بوده است از: ابلاغ برکناری، ابلاغ ترفیعات نظامی، احکام نظامی، اظهار رضایت، اعطای لقب، اعطای نشان، اعطای سرداری، انتصاب، امور حقوقی، تیول، مأموریت، مالیات، مواجب، واگذاری املاک. بستگی به نوع رقمها، خانمه اسناد در سفارش و توصیه به صاحب سند، سفارش به دیگران (عمال دولت) و سفارش به مستوفیان با هم تفاوت دارد.

الف. سفارش به صاحب سند:

... به موجب همین حکم مطاع، مأمور و مقرر فرمودیم که میان فوج اول برود و از آنها تحقیق کند هرکدام به رضای خود به نوکری سرکار راضی است و می‌ماند بماند و هرکدام راضی به ماندن نیست و نوکری سرکار را نمی‌کند آن عالیجاه مأذون است که مرخص نماید و از اردوی فرزندی محمدمیرزا آنها را بیرون کند که هرکجا خود می‌خواهند بروند که این نوع نوکر قابل نوکری سرکار نیست و ما این نوع نوکر را هرگز نمی‌خواهیم. می‌باید حسب المقرر مرتب دارد و در عهده شناسد.

جدول شماره یک: نمونه تاریخ فرمانها

کلمه ترکی	نام سال ترکی	سال	نام سال ترکی	کلمه سنه	عبارت خیریت دلیل	نام سال ترکی	کلمه سنه	کلمه مطابق	نام ماه	کلمه قبل از نام ماه	روز	شروع	ردیف
		۱۲۱۱		سنه					ربیع الاول	شهر		تحریراً فی	۱
		۱۲۵۵		سنه									۲
		۱۲۵۵							شعبان	شهر		فی	۳
		۱۲۵۵		سنه					ذی قعدة الحرام	شهر		حزرت فی	۴
		۱۲۵۷		سنه					ذی حجة الحرام	شهر	یوم الاحد	تحریراً فی	۵
		۱۲۵۸		سنه					ذی قعدة الحرام	شهر	۱۷	تحریراً فی	۶
		۱۲۸۴		سنه					فوق	شهر		حزرت فی	۷
		۱۳۰۰		سنه					ذی قعدة الحرام	شهر			۸
		۱۳۰۴		سنه					ربیع الاول	شهر		فی	۹
ترکی	بیجی نیل	۱۳۱۳		سنه					شوال المکرم	شهر		تحریراً	۱۰
		۱۳۱۳		سنه					شوال	شهر	هفتم		۱۱
		۱۳۱۴		سنه					رمضان المبارک	شهر			۱۲
		۱۳۱۶		سنه					ذی حجة الحرام	شهر	غره		۱۳
		۱۳۲۵							محرم	شهر			۱۴
		۱۳۲۶							صفر	شهر			۱۵
		۳۲۶							شعبان				۱۶
		۱۳۲۶							شعبان		۲۵		۱۷
		۱۳۲۶							شوال	شهر		به تاریخ	۱۸
		۱۳۲۶		سنه					ذی حجة الحرام	شهر			۱۹

کلمه ترکی	نام سال ترکی	سال	نام سال ترکی	کلمه سنه	عبارت	نام سال ترکی	کلمه سنه	عبارت	نام سال ترکی	کلمه سنه	کلمه	نام ماه	کلمه قبل	روز	شروع	ردیف
		۱۳۲۷			خیریت دلیل			خیریت دلیل			مطابق	رمضان المبارک	شهر		به تاریخ	۲۰
		۱۳۲۹									مطابق	ربیع الثانی				۲۱
		۱۳۲۹										ربیع الثانی		چهارم		۲۲
		(۱۳۳۲)									مطابق ششم صفر المظفر	جدی	برج	دهم	فی	۲۳
		هزار و سیصد و سی ۱۳۳۳ و سه	بارس نیل	سنه								محرم الحرام	شهر		فی	۲۴
		۱۳۳۴		سنه								جمادی الاول	شهر	بیست و یکم	فی	۲۵
		یکهزار و دویست و نودهفت و شصت	یکهزار و دویست و نودهفت و شصت	سنه								جدی	برج	پنجم		۲۶
		یکهزار و دویست و نود و نه	یکهزار و دویست و نود و نه	سنه								حمل	برج	بیست و دوم	به تاریخ	۲۷
		یکهزار و سیصد و سی و هشت	یکهزار و سیصد و سی و هشت	سنه								ثور	برج	شانزدهم	به تاریخ	۲۸
		۱۳۴۰														۲۹
		یکهزار و سیصد و چهل و هجری	یکهزار و سیصد و چهل و هجری	سنه								اسد	برج	دهم		۳۰
		۱۳۴۰ هجری	۱۳۴۰ هجری	سنه								حوت			به تاریخ	۳۱
		هزار و سیصد و چهل و یک	هزار و سیصد و چهل و یک	سنه								ذی حجه الحرام	شهر		فی	۳۲

ب. سفارش به صاحب سند، دیگران و مستوفیان:

... مفوض و موکول نمودیم که مزید استظهار و اقتدار بیش از پیش در انتظام مهمات و ترفیه حال عبادت، سعی وافی و جند کافی به عمل آورده و رعایت مظلومین و اعانت ملهوفین خود را معاف نشمارد و متوجهات دیوانی را از قرار دستور العمل ایالت بپردازد. مقرر آنکه عموم اهالی لاهیجان و توابع از علما و اعیان و وجود عباد و تمام رعیت جناب مشارالیه را حاکم بالاستقلال خود دانسته امرونهی او را مطیع و منقاد گشته تخطی و تجاوز ننمایند و نهایت توقیر و احترام او را به عمل آورند. المقرر مستوفیان و کتبه خاصه سرکاری شرح رقم مبارک را ثبت و ضبط نموده در عهده شناسند.

خاتمه رقمها عموماً با این جملات است: «در عهده شناسند»، «در عهده شناسد»، «ثبت و ضبط نمایند»، «حسبالمقرر معمول داشته».

تاریخ سند:

تاریخ سند عموماً در پایان مطالب نوشته می‌شود. تعداد کمی از فرمانها و رقمها فاقد تاریخ بودند. تاریخ بعضی از اسناد در گوشه بالای سمت راست یا در ابتدای سند یا در متن سند نوشته می‌شود. کلمات ذکر شده در تاریخ اسناد یا تماماً بدون نقطه هستند یا با نقطه و یا بعضی از کلمات و حروف نقطه دارند. در زیر، اطلاعات به دست آمده تجزیه و تحلیل می‌شوند:

الف. فرمانها:

همان‌طور که در جدول شماره یک آمده است تاریخ فرمانها با کلماتی مثل «تحریراً فی» (ردیف یک جدول)، «تحریراً» (ردیف ۱۰ جدول)، «حرر فی» (ردیف ۴ جدول)، «فی» (ردیف ۳ جدول)، «به تاریخ» (ردیف ۱۸ جدول) و یا بدون کلمات فوق آغاز شده است.

ذکر تاریخ روز، ماه و سال به شرح زیر است:

ذکر تاریخ روز:

تعدادی از اسناد فاقد تاریخ روز هستند. آن دسته‌ای که تاریخ روز دارند، روز یا به عدد (ردیف ۶ جدول) یا به حرف (ردیف ۱۱ جدول) نوشته شده. روز اول ماه به عربی (ردیف ۵ جدول) یا به فارسی (ردیف ۱۳ جدول) آمده است.

ذکر نام ماه:

۱. بعضی از اسناد تاریخ ماه ندارند. (ردیف ۲۹ جدول)
۲. اسنادی که تاریخ ماه دارند دو دسته‌اند: دسته اول آنهایی که تنها در دوره احمدشاه با نام ماههای شمسی عربی^۷ یا برجی (ردیف ۲۳ جدول) همراه است و دسته دوم مابقی است که با نام ماههای عربی ذکر شده. (ردیف یک جدول)
۳. قبل از نام ماه شمسی عربی کلمه برج به کار رفته است. (ردیف ۲۳ جدول)
۴. قبل از نام ماه قمری کلمه شهر آمده (ردیف یک جدول) یا فاقد آن کلمه است. (ردیف ۱۶ جدول)
۵. نام ماه قمری با صفت تکریمی خود مثل محرم الحرام (ردیف ۲۴ جدول) یا بدون آن مثل محرم است (ردیف ۱۴ جدول).
۶. در یک مورد، هم نام ماه شمسی عربی و هم نام ماه قمری نوشته شده است. (ردیف ۲۳ جدول)
۷. نام ماه در سند ردیف ۷ جدول نوشته شده «شهر فوق» که در متن سند نام ماه ذکر شده است.

ذکر سال سند:

۱. نام سال ترکی^۸ مثل «پیچی نیل» قبل از کلمه سنه (ردیف ۱۲ جدول) یا بعد از آن (ردیف ۲۴ جدول) و یا بعد از عدد سال (ردیف ۱۰ جدول) نوشته شده است.
۲. در تعدادی از اسناد کلمه سنه ذکر شده و تعدادی فاقد آن است. (ردیف ۳ جدول)
۳. سال سند یا به حرف (ردیف ۲۶ جدول)، یا به عدد (ردیف یک جدول) یا با حرف و عدد (ردیف ۲۴ جدول) است.
۴. سال سند عموماً به قمری ذکر شده است. تنها تعدادی از اسناد دوره احمدشاه سال آنها به شمسی است. (ردیف ۲۷ جدول)
۵. در دوره احمدشاه سال یکی از فرمانها به قمری و شمسی ذکر شده است. (ردیف ۳۱ جدول)
۶. فقط در دوره احمدشاه سال تعدادی از اسناد در پراکنش نوشته شده است. (ردیف ۲۳ جدول)
۷. در دوره ناصرالدین شاه تعدادی از اسناد که مربوط به سال ۱۳۰۰ قمری است، دو

۷. احمد بیرنگ. گاهنامه تطبیقی سه هزار ساله: تطبیق تاریخهای ایرانی و هجری قمری و میلادی ۱۲۶۰ - تا ۲۰۰۰ هـ ۱۳۲۹ تا ۲۰۲۱ م، ویرایش ۲. تهران، بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی، ۱۳۷۳. ص ۲۳۷.

۸. همان، ص ۲۳۴.

- صفر عدد سال به صورت دو نقطه است. (ردیف ۸ جدول)
۸. در فرمانهای دوره ناصرالدین شاه، در فاصله بین سالهای ۱۳۰۱ تا ۱۳۰۹، صفر دهگان سال تعدادی از اسناد نوشته نشده و سال به صورت عدد سه رقمی است (ردیف ۹ جدول)؛ در حقیقت تاریخ واقعی ۱۳۰۴ است.
۹. در یک مورد در دوره محمدعلی شاه عدد سال سه رقمی ذکر شده که منظور سال ۱۳۲۶ است. (ردیف ۱۶ جدول)
۱۰. در سایر موارد عدد سال چهار رقمی است.

ب. رقمها:

همانطور که در جدول شماره دو آمده است تاریخ رقمها با کلماتی مثل «حررفی» (ردیف یک جدول)، «به تاریخ» (ردیف ۲ جدول)، «تحریراً فی» (ردیف ۳ جدول)، «فی» (ردیف ۴ جدول)، «مورخه» (ردیف ۱۵ جدول) و یا بدون کلمات فوق آغاز شده است. در نمونه ردیف ۱۳ جدول، تاریخ در ابتدای سند آمده و همان تاریخ در ردیف ۱۲ جدول نوشته شده است.

ذکر تاریخ روز، ماه و سال به شرح زیر است:

ذکر تاریخ روز:

تعدادی از اسناد فاقد تاریخ روزند آن دسته‌ای که تاریخ روز دارند، روز یا به عدد (ردیف ۹ جدول) یا به حرف (ردیف ۱۲ جدول) نوشته شده و اگر تاریخ سند روز اول ماه بوده از کلمه «غره» (ردیف ۱۰ جدول) و اگر روز آخر ماه بوده از کلمه «سلخ» (ردیف ۶ جدول) استفاده شده است.

ذکر نام ماه:

۱. نام ماه به قمری است.
۲. قبل از نام ماه کلمه شهر آمده یا فاقد آن است. (ردیف ۲ جدول)
۳. نام ماه با صفت تکریمی خود مثل ذی‌قعدة الحرام (ردیف ۱۵ جدول)، یا بدون آن مثل ذی‌قعدة است. (ردیف ۴ جدول)
۴. در نمونه ردیف ۱۴ جدول نوشته شده «شهر فوق» که تاریخ در بالای سند «ذی حجه ۱۳۲۳» نوشته شده است.

ذکر سال سند:

۱. در بعضی از اسناد نام سال ترکی قبل از سال سند (ردیف ۱۱ جدول) و یا بعد از آن آمده است. (ردیف ۱۲ جدول)

جدول شماره دو: نمونه تاریخ رقمها

نام سال ترکی	کلمه مطابق	مسال	کلمه سنه	نام سال ترکی	نام ماه	کلمه قبل از نام ماه	روز	شروع	ردیف
		۱۲۴۴	سنه		شوال	شهر		حور فی	۱
		۱۲۴۶	سنه		جمادی الاول			به تاریخ	۲
		۱۲۴۶	سنه		ذی حجه الحرام	شهر		تحریراً فی	۳
		۱۲۴۹			ذی قعدة	شهر		فی	۴
		۱۲۵۹			شوال المکرم	شهر		تحریراً فی	۵
		۱۲۸۹			ذی قعدة الحرام	شهر	سلخ	حور فی	۶
		۹۹			رمضان المبارک	شهر		فی	۷
		۱۳۳			ربیع الثانی	شهر			۸
		۱۳۰۴			محرم		۸	فی	۹
		۱۳۰۶			ربیع الاول	شهر		فی	۱۰
		۱۳۱۲		یونیت قبل	شعبان المعظم	شهر			۱۱
اودنیل	مطابق	هزار و سیصد و نوزده هجری ۱۳۱۹			شوال المکرم	شهر	هیچدهم		۱۲
					فوق	شهر		حور فی تاریخ	۱۳
						شهر		فی	۱۴
		۱۳۳۳			ذی قعدة الحرام	شهر	۲	مورخه	۱۵

۲. کلمه سنه در تعدادی از اسناد ذکر شده است.
۳. سال اسناد به عدد نوشته شده و تنها در یک مورد که تاریخ در ابتدای سنه آمده، سال هم به حرف و هم به عدد نوشته شده است. (ردیف ۱۲ جدول)
۴. سال ردیف ۷ جدول دو رقمی نوشته شده که منظور سال ۱۲۹۹ است.
۵. در تعدادی از رقمهای شاهزادگان ناصری بین سال ۱۳۰۱ تا ۱۳۰۹ قمری در عدد سال، صفر دهگان وجود ندارد مثل ردیف ۸ جدول که منظور سال ۱۳۰۳ است.
۶. در سایر موارد عدد سال چهار رقمی است.

حاشیه فرمانها و رقمها:

در حاشیه بعضی از فرمانها و رقمها مطالبی نوشته شده است. گاهی یک فرمان بیش از یک حاشیه دارد.

الف. فرمانها:

مطالب به دست آمده را می توان به شرح زیر تقسیم نمود:

۱. حاشیه هایی که شاه به خط خود در بالای سمت چپ فرمان نوشته و موضوع آنها یا جنبه مالی دارد و یا سفارشی شده است. مثل:
البته موافق همین حکم مقصرین را در میان افواج تقسیم کن که به جهنم واصل شوند.
مثالی دیگر:

جناب حاجی مواجیش ششصد تومان، ده من جیره، سی من علیق، مثل نصیرخان الله، بی تفاوت.

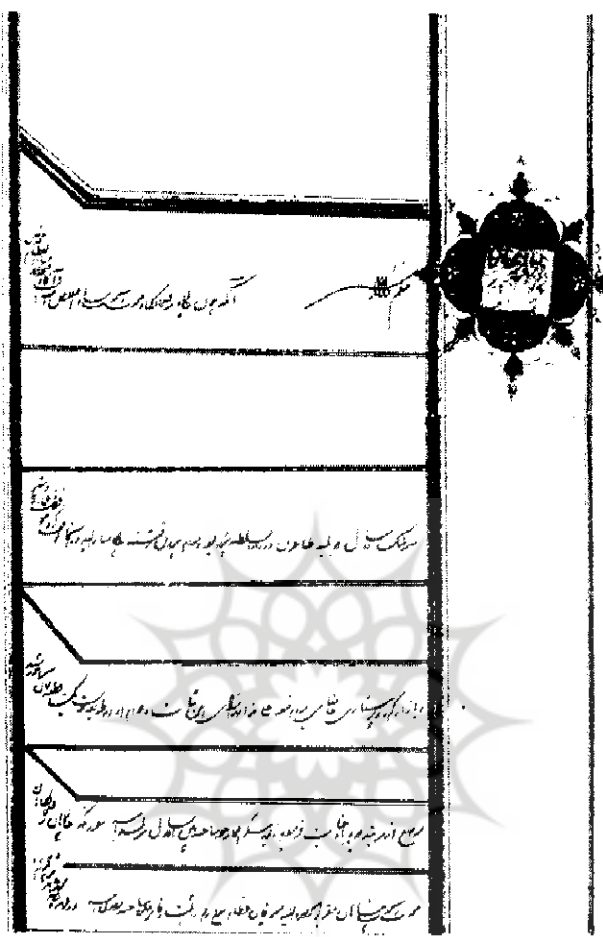
نمونه ای دیگر:

هو، از آنجائی که ماکمال مرحمت را نسبت به نیابت سلطنت داریم لهذا عمل وزارت جنگ را به او محول فرمودیم. او هم به پاداش این مرحمت در عمل قشون در کمال سعی و اهتمام رفتار می کند و خاطر ما را از این جهت آسوده می دارد.

۲. نمونه هایی که می بایست مراحل دیوانی را طی کند و اینها در حاشیه سمت راست وسط سند نوشته شده است مثل: «از دفترخانه مبارکه بگذرد»، «هوبه مهر مبارک برسد»، «فرمان نشان بیگلربیگی به نظر اقدس برسد و به مهر مبارک برسانند».
- یا این نمونه:

هو، در سفر هرات تیولی به اسم میرزا محمدبیگ گذشت. محمدکریم خان قاجار عرض کرد که تیول من بوده. برگشت نمود و عوض این به میرزا محمدبیگ داده شد. حال، دستخط همایون صادر شده که به یعقوب علی خان داده شود.

نمونه رقم: رقم عباس میرزا نایب السلطنه

مبلغ دوهزار و سیصد تومان نقد و مقدار بیست خروار جیره وسی خروار علیق و شصت خروار کاه به وزن تبریز، موجب و جیره و علیق دواب جناب جلالتماب اجل حاج عدل السلطنه صندوقدار، جزو بودجه سلطنتی منظور شده و صحیح است.

۴. در حاشیه بعضی از فرمانها روی موضوع اصلی تأکید و یا مطالبی در ادامه متن اصلی نوشته شده است. آن مطالب در حاشیه سمت راست بالای سند نوشته شده و سپس مهر شاه به عنوان صحنه در بالای آنها زده شده است مثل:

در ثانی، امر و مقرر می‌فرمائیم که چون در دستور العمل ...

ب. رقمها:

۱. حاشیه به خط شاهزادگان که در بالای سمت راست سند نوشته شده و حاوی سفارشی است مثل:

هواز آنجائی که ما کمال مرحمت را نسبت به حسین پاشاخان قوللر آقاسی‌باشی داریم و او هم حقیقت از روی صداقت و درستی بیست و پنج سال است که خدمت کرده لهذا از فرط مرحمت و مکرمت او را به منصب سرتیپی دویم سرافراز فرمودیم. من بعد هم انشاءالله زیاد از اینها به او التفات می‌نمائیم فی شهر محرم‌الحرام ۱۳۰۷

۲. نمونه‌هایی که می‌بایست مراحل دیوانی را طی می‌کرده و در حاشیه سمت راست وسط سند نوشته شده است مثل: «مطابق ابلاغ است»، «مزین شود»
۳. نمونه‌هایی که جنبه مالی داشته و توضیحاتی در حاشیه سمت راست وسط سند آمده است مثل:

حسب‌الامر قریتین دیزج و خلیلو در هده‌السنه به تیول مقرب‌الخاقان شجاع‌السلطنه برقرار و به خرج دستورالعمل محال ارونق منظور شده است.

۴. دسته‌ای که نسبت به موضوع اصلی تأکید و یا مطالبی در ادامه متن اصلی نوشته شده است. این‌گونه حاشیه‌ها در سمت راست بالای سند نوشته شده و سپس به مهر شاهزادگان می‌رسیده است مثل:

مقرر آنکه هرگاه میانه مشارالیهما اصلاح پدید نشود می‌باید خود آنها را حاضر تبریز سازد، حضوراً رسیدگی به عمل آید. هم چنین در باب ...

نتیجه:

۱. در فرمان و رقم نویسی دوره قاجاریه، از آغاز تا پایان، تفاوت زیادی وجود ندارد و متن غالب اسناد از سه قسمت (مقدمه، موضوع اصلی و خاتمه) تشکیل شده است.
۲. در دوره سلطنت خود احمدشاه متن فرمانها ساده و مقدار زیادی متن چاپی و کلیشه‌ای وجود داشته است.
۳. متن فرمانها و رقمها یکسان نوشته نشده و به همین دلیل کلمه آغازین هر یک مختلف است.
۴. حاشیه‌نویسی عموماً برای اسنادی بوده که جنبه مالی داشته است.
۵. در طول دوره قاجاریه ذکر تاریخ این‌گونه اسناد به سال قمری بوده و فقط اواخر دوره احمدشاه، در تعدادی از فرمانها تاریخ شمسی نوشته شده است. از طرفی تعدادی از اسناد تاریخ نداشتند.